

Исмаилова Ж.
Түркия, Кастамону университети

“МАНАС” – ЖАЛПЫ ТҮРК АДАБИЙ-КӨРКӨМ МУРАСЫНЫН ТУУ ЧОКУСУ

Түрк элдеринин көркөм ой жүгүртүүсүнүн тарыхында өзүнүн көлөмү жана мазмуну жагынан айырмаланган улуу чыгарма бул “Манас” үчилтиги десек болот. Улуу түрк муунунун, кыргыз-кыпчак бутагынын жалпы адамзаттык жана түбөлүктүү бул чыгармасы биздин түпкү тамырыбыз тууралуу тарыхый маалыматты чагылдырган энциклопедия экени талашсыз. Жарым миллиондон ашык саптан түзүлгөн бул эпос манасчылардын кызыгуусун арттырып элге тартууланып келүүдө. Музыкалык ыргагы ар түрдүү, ар кайсы окуяларды чагылдырып, кызыктуу окуяларды өзүнө камтыйт.

Кыргыз маданиятынын көркөм туундусу “Манас” эпопеясы экендигин тана албайбыз. Эл өзүнүн тарыхын эпос аркылуу алуу мүмкүндүгүнө ээ. Ошондуктан ага болгон элдин кызыгуусу канча кылым өтсө да өчпөй, ал тургай кылымдап даңазаланып сакталып кала берет деп ишенимдүү айта алам. “Манастын” бир сюжетин, окуясын билбеген кыргызды кезиктирүү мүмкүн эмес. Кыргыздардын тарыхы менен этнографиясына байланыштуу маанилүү изилдөөлөрдү жүргүзгөн С.М.Абрамзон “Манас” эпосун бул элдин “бардык поэтикалык байлыгынын синтези жана чокусу” деп эсептейт [1, 361]. Бул пикир менен кыргыздардын “Манастан” башка дагы ондогон кенже эпостору, жомоктору, фольклордук үлгүлөрү бар экендигин билсек болот. Бирок жогорудагы чыгармаларды “Манас” менен салыштыруу тамчыны деңиз менен салыштыргандай элес калтырат. Ошол жогоруда айткандарыбыз чогулуп, топтолгон булактар катары “Манас” дайрасына кошулууга мажбур экендигин билгилеп баса айткым келет. Дегеним, “Манас” элдин баардык оозеки чыгармачылыгын өзүндө камтып турат.

Манас эпосун ар ким ар кандай айтып жүрөт. Эпосту миф, уламыш, жомоктор менен байланыштырган окумуштуулар дагы жок эмес. Эл тарабынан жаралган адабий-көркөм чыгармаларда мифтик элементтер бар экендигин айтпай коюуга болбойт. Манас өзүнүн эрдиги, кайраттуулугу жана туруктуулугу менен каармандын легендарлык образы болуп саналат, бирок ал уламыштын каарманы эмес.

“Кыргыздардын өздөрү эпос менен анын каармандарын көркөм чыгарма жана көркөм образдар катарында эмес, факт жана чыныгы тарыхый инсандар катары карайт”.

Эгерде “Коркут ата” огуздардын көркөм-адабий летописи болуп саналса, “Манас” кыргыздардын улуттук өткөн чагын чагылдырат. “Коркут ата” менен “Манастын” окшоштуктары объективдүү болуп, эки эпостун генеологиялык жана типологиялык сапаттарын изилдөө үчүн негиз. Окуялардын окшоштугу элдердин тарыхый туугандыгынын жыйынтыгы десек да болот. А мүмкүн, бул элдердин байыркы урууларынын, бабаларынын окшош фольклордук мурасы болууга да тийиш.

Кытай булактарында кыргыз-дардын тарыхы жөнүндө көп маалыматтар айтылат. Кыргыздардын эл катары пайда болушу жөнүндөгү ишенимдүү маалыматтардын тамыры Иса пайгамбардын мезгилинен мурдагы учурга таандык. Бул булактарда кыргыз тили менен уйгур жазмаларынын толук шайкештиги ырасталган. Сөзгө келгенде, Огуз-каган жөнүндөгү уйгурлардын жомоктору менен уламыштары сюжетиндеги окуялары боюнча “Манас” менен абдан окшош...

“Кыргыздар – кыпчактар жана бир бөлүгү ёгшз уруулары менен аргындашкан түрк элдеринин эң байыркысы” [4, 9]. Бүгүнкү кыргыздардын антропология-сында, күнүмдүк турмушунда, үй-бүлөлүк үрп-адатында, каада-салтында байыркы кыпчактардын тукум куучулук-генетикалык белгилери даана байкалып турат. Кыргыздар боз үйлөрдүн жасалгасында өзүнүн башатын, байыркылыгын устаттык менен сактап келгендиги адам

суктанаарлык. Тянь-Шань кырка тоолорун этектеген кереметтүү өрөөн кыргыздын боз үйүнүн көрктүү оюм-чийимдери адамдын көз жоосун алат. Кыргыздардын айыл четтеринде баратып ушул сулуулукка танданып бүтпөйсүң...

С.М.Абрамзон өзүнүн “Кыргыз-дардын Алтай элдери менен этногенетикалык байланышы” деген чыгармасында кыргыздардын тили алтайлыктардын тилине жакын түрк тилинин чыгыш бутагындагы кыргыз-кыпчак тобуна кирет деп жазган [2]. Так ушундай ойго Н.Мамедов жана А.Ахундовдун “Тил илимине киришүүсүндө” жолугабыз. “Байыркы жана азыркы кыргыз тили алтай тили менен биргеликте кыргыз-кыпчак тобун түзүшүп, түрк тилинин чыгыш бутагына кирет” [3, 243].

Мына ушундай ойлорун айткан түркологдор, этнографтар, тарыхчылар жакындыкты, негизинен, туугандаш элдердин этногенезинен, канынын эс-тутумунан издешет. Көөнөрбөс улуу тарых мына ушул жарыкта айкындалат. С.М.Абрамзон өзүнүн баа жеткис изилдөөлөрүндө ошол учурларга токтолуп кетүүнү олуттуу деп эсептейт. Эпикалык чыгармачылык уламыштардан, мифтерден, баяндардан айырмаланып, конкреттүү убакытка, жерге жана турмуштук чындыкка таянат. Мындайча айтканда, эпостор жөн жерден жаралып калган эмес. “Эпостун ээси болуу үчүн эл байыркы тарыхка ээ болуп, анда ошол элдин муундарынын эсинде кала турган, жашоосун жана эс-тутумун ээлеген жаратылыш кырсыктарды, чоң салгылышууларды, улуу көчтөрдү, башка жерлерди басып, жаңы жерлерге көчүүлөрдү жана башка окуяларды эсине сактап калышы керек” [1, 64]. Байыркы, улуу түрк элдеринин кан агызып жеткен жеңиштерге толгон өткөн жашоосу, бийик асабасы эпикалык чыгармада бекеринен орун тапкан эмес. Жазма адабияты (алфавити) пайда боло элек түрк элдери өзүнүн сүйүнүчүн, кайгысын, толкундоосун, кубанычын, тилегин, бир сөз менен айтканда, маанайын билдирген ыр гопуздуң коштоосу менен аткарышкан. “Бул багыттагы изилдөөлөр байыркы түрк мамлекетиндеги каган, аскер башчылары Алп Эр Тонгадай, Аттиладай жашаган (“Манаста” Жайсаң Ырчы – Ж.И) кансарайларда жана аскерлеринде озан-акындар жана музыканттар жашаган” [5, 6].

Түрктөрдүн тагдыр-жазуулары алмустактан бери “таш-эстутумдарда” түрктүн өзүнүн колу менен жазылган жана жазылат – Орхон жана көктүрк алфавити менен. Ушул жазылгандын баарын логикалык жактан жыйынтыктап жатып, жазма адабият Тор-Апа Ичрак, Гюль-Теки, Тонукөк, Могилянга арналган эпитафиялардан башталат десек болот. Булардын эң байыркылары болуп V кылымга тиешелүү эпитафиялардын ичинен Енисей жазуулары эсептелет. “Енисей жазуулары ошол учурларда Енисей суусунун жээктеринде жашаган кыргыз жана огуз түрктөрүнө тийиштүү” [5, 81].

Енисей жазуулары түрк каганатына бириккен жана ошол бийликке баш ийген бардык түрк урууларынын алгачкы адабий тили эле. Азыр тил кыргыздарга көбүрөөк тийиштүү. Бул белгиленген фактыны Таластагы табылган таш жазуулар да далилдешет.

X кылымдагы араб тарыхчысы Абу-Дулеф кыргыздардын өзүнүн сыйына турган жайы, жазуусу бар деп жазган [6, 43]. Бул, чындыганда да, ушундай болгон. Кыргыздар көчмөн, жарым көчмөн болуп жашаганга көнүшүп, динге, диний ырым-жырымдарды жасаганга көп көңүл коюшчу эмес. XVIII кылымга чейин ислам дини кыргыздарга тарабагандыктан, кыргыздарды ал жерде “динсиздер” деп аташкан.

Кыргыз адабиятынын тарыхын талдаган Мадина Богданова өкүнүү менен “көчмөн кыргыздар” тарыхый салгылашуулардан, талаш-тартыштардан, кандуу кармаштардан бошоно албай, белгилүү себептер менен жазма адабиятын жарата алган жок” деп белгилейт. «...Кыргыз эли кылымдар бою өзүнүн жазма адабиятын жарата алган жок. Анын поэтикалык таланты, шык-дареметинин баары академик Н.Я.Марр “жазуусу жок элдердин адабияты” деп атаган оозеки адабиятка чыкты [2, 14]. Ооба, оозеки поэзияга! Бул поэзия түрк элдеринин фольклоруна искусствонун эң баалуу үлгүлөрүн белек кылды, аталган үлгүлөр жипке тизилген берметтей болуп энциклопедиялык эпопея болгон көлөмдүү

“Манастын” негизин, өзөгүн түздү.

“Манас” эпопеясы кыргыз баатырдык поэманын шедеври, кыргыз оозеки адабиятынын туу чокусу эле болуп калбастан, жалпы түрк фольклорунун монументи болуп калууда. Кыргыз эли да Манастын жана анын кырк чоросунун баатырдыгын даңазалаган кудуреттүү эпостун салтында өстү [7, 76]. Бир мезгилде он миң саптан турган бул эпос азыркы учурда беш жүз миң сапка жеткен. Байкоолорго караганда, “манасчылардын көбү эпосту жөн эле аткарып койчу эмес, алар ошондой эле башка варианттарды жарата алган акын-импровизаторлор болушкан” [4, 385]. “Манас” эпосунун алтымыштан ашык вариантынын табылышы ошол белгиленип кеткен “акын-импровизаторлорго” байланыш-туу. Мына ошолор улап, сактап келе жатат деп айтсак болот. Алар эл арасында манасчы деген атка конушуп, жаштардын устаты, өзгөчө эстутумга эгедер, жогорку көркөмдүүлүктөгү ой жүгүртүү менен фантазияга эгедер болуп, “Манасын” муундан муунга өткөрүп берип жатышкандыгын айтуубуз керек. Тактап айтканда, алар өздөрүнө жүктөлгөн адабий-тарыхый миссияны аткарып жатышат. Музыкалык ыргагы ар түрдүү, ар кайсы окуяларды чагылдырган, кызыктуу окуяларды өзүнө камтыган “Манас” эпосу жашап келген, дагы да кылым карытып эл оозунда айтылып жашай берет.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Фрунзе, Кыргыз-стан, 1990.
2. Абрамзон С.М. Этногенетические связи киргизов с народами Алтая. -Москва, 1960.
3. Абрамзон С.М. Очерк культуры киргизского народа. -Фрунзе, 1946.
4. Бартольд. Киргизы (исторический очерк). -Фрунзе, 1943.
5. Бартольд. Соч. В 2-х т. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. -М: Наука, 1968.
6. Башкирский народный эпос. -М: Наука, 1977.
7. Башкирское народное творчество.